

Byzantina Symmeikta

Vol 24, No 1 (2014)

BYZANTINA SYMMEIKTA 24

Βιβλιοκρισία: Well Begun is Only Half Done: Tracing Aristotle's Political Ideas in Medieval Arabic, Syriac, Byzantine, and Jewish Sources, ed. by V. SYROS [Medieval and Renaissance Texts and Studies, v. 388. Medieval Confluences series, v. 1], Tempe 2011

Στυλιανός ΛΑΜΠΑΚΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.1200](https://doi.org/10.12681/byzsym.1200)

Copyright © 2015, Στυλιανός ΛΑΜΠΑΚΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΛΑΜΠΑΚΗΣ Σ. (2015). Βιβλιοκρισία: Well Begun is Only Half Done: Tracing Aristotle's Political Ideas in Medieval Arabic, Syriac, Byzantine, and Jewish Sources, ed. by V. SYROS [Medieval and Renaissance Texts and Studies, v. 388. Medieval Confluences series, v. 1], Tempe 2011. *Byzantina Symmeikta*, 24(1), 399–402. <https://doi.org/10.12681/byzsym.1200>

Well Begun is Only Half Done: Tracing Aristotle's Political Ideas in Medieval Arabic, Syriac, Byzantine, and Jewish Sources, edited by V. SYROS [Medieval and Renaissance Texts and Studies, volume 388. Medieval Confluences Series, volume 1], Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, Tempe 2011, σελ. xiv + 226. ISBN 978-0-86698-436-2

Ὑπὸ τὸν γενικὸ τίτλο *Well Begun is Only Half Done* (ἀγγλικὴ ἀπόδοση τοῦ ἀριστοτελικοῦ Ἡ δ' ἀρχὴ λέγεται ἡμῖσιν εἶναι παντὸς [Ἀριστοτέλης Πολιτικά 1303b 29· πβλ. Ἡθικὰ Νικομ. 1098 b 5: δοκεῖ γὰρ πλεῖον ἢ ἡμῖσιν τοῦ παντὸς εἶναι ἢ ἀρχή]), στὸν τόμο αὐτὸν ἐκδίδονται ἑπτὰ μελέτες ποὺ διερευνοῦν πτυχὲς τῆς ἐπίδρασης καὶ τοῦ τρόπου διάδοσης τῶν πολιτικῶν θεωριῶν τοῦ Ἀριστοτέλη στὴν μεσαιωνικὴ ἀραβικὴ, συριακὴ, ἑβραϊκὴ καὶ βυζαντινὴ παράδοση.

Ἡ γενικὴ ἐπιμέλεια ἀνήκει στὸν Β. Σύρο, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀσχοληθεῖ ἰδιαίτερος μὲ τὴν ἐπιρροὴ τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλη στὸν Μεσαίωνα, καθὼς καὶ μὲ θέματα ἀλληλεπιδράσεων μεταξὺ τῶν μεσαιωνικῶν κοινωνιῶν¹. Ὁ ἴδιος ὑπογράφει καὶ τὴν εἰσαγωγὴ (Forgotten Commentators Society: Aristotle's Political Ideas in Arabic, Syriac, Byzantine, and Jewish Garb, σσ. 1-16): ἐδῶ παρουσιάζονται συνοπτικὰ τὰ ἄρθρα ποὺ συνθέτουν τὸν παρόντα τόμο καὶ ἡ

1. Βλ. τὰ βιβλία του *Die Rezeption der aristotelischen politischen Philosophie bei Marsilius von Padua. Eine Untersuchung zur ersten Diktion des Defensor pacis* (Leiden 2007) καὶ *Marsilius of Padua at the Intersection of Ancient and Medieval Traditions of Political Thought* (Toronto 2012), καὶ ἐκ τῶν πολλῶν ἄρθρων του ἐνδεικτικὰ: α) A Note on the Transmission of Aristotle's Political Ideas in Medieval Persia and Early Modern India. Was there any Arabic or Persian Translation of the Politics?, *Bulletin de philosophie medievale* 50 (2008), 303-310, β) Between Chimera and Charybdis: Byzantine and Post-Byzantine Views on the Political Organization of the Italian City-States, *Journal of Early Modern History* 14 (2010), 451-504 καὶ γ) An early modern South Asian Thinker on the Rise and Decline of Empires: Shāh Walī Allāh of Delhi, the Mughals, and the Byzantines, *Journal of World History* 23 (2013), 793-840.

προβληματική τους και εκτίθενται οί λόγοι γιά τοὺς ὁποίους ἦταν ἀναγκαία μιὰ παρόμοια προσέγγιση: ἡ ἀνίχνευση τῆς ἐπίδρασης τῆς ἀριστοτελικῆς πολιτικῆς σκέψης σὲ διάφορα μεσαιωνικά πολιτικά συγγράμματα τοῦ χώρου τῆς Μεσογείου, γραμμένα σὲ ἄλλες γλῶσσες πέραν τῶν λατινικῶν, εἶναι ἓνα θέμα ποὺ δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ ἐπαρκῶς καὶ ἡ κυρίαρχη ἀντίληψη εἶναι ὅτι στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἀνιχνεύονται κυρίως ἐπιδράσεις τῶν πολιτικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Πλάτωνα.

Τὰ τέσσερα πρῶτα ἄρθρα ἀναφέρονται στὴν ἐπιρροή τοῦ Ἀριστοτέλη στὴν ἀραβικὴ παράδοση τόσο τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, ὅσο καὶ τῆς ἀραβοκρατούμενης Ἰσπανίας. Εἰδικότερα στὸ ἄρθρο τοῦ John Watt (*Aristotle's Rhetoric and Political Thought in the Christian Orient and in al-Fārābī, Avicenna, and Averroes*, σσ. 17-47) διερευνῶνται οἱ πολιτικὲς ἀντιλήψεις τοῦ al-Fārābī (περ. 872-950/951), τοῦ Avicenna (980-1037), καὶ τοῦ ἀνδαλουσιανοῦ Averroes (1126-1198): καὶ οἱ τρεῖς φιλόσοφοι βασίζονται κυρίως στὴν ἀριστοτελικὴ *Ρητορικὴ*, τὴν ὁποία ὁ πρῶτος εἶχε γνωρίσει πιθανότατα μέσω τῆς συριακῆς παράδοσης, καὶ συνθέσσε ὑπόμνημα στὸ ἔργο. Τὸ ὑπόμνημα αὐτό, χαμένο σήμερα, τὸ εἶχαν ὑπ' ὄψιν οἱ δύο ἄλλοι. Καὶ στοὺς τρεῖς διαπιστώνεται ἓνα ἀμάλγαμα ἀντιλήψεων διαφορετικὸ τόσο ἀπὸ τὴν θεωρία τοῦ Πλάτωνα ὅσο καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη². Ἡ *Ρητορικὴ* κατὰ τὴν ἄποψή τους μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ μέσο διάδοσης τῆς φιλοσοφικῆς γνώσης στὴν κοινωνία μὲ τὴν μέθοδο τῆς πειθοῦς. Καὶ ἂν οἱ φιλόσοφοι εἶναι συγχρόνως καὶ οἱ κυβερνήτες, τότε ὑπάρχουν οἱ προϋποθέσεις γιά τὴν δημιουργία τῆς ἰδανικῆς πόλης³.

Στὸν διασωζόμενο σὲ λατινικὴ μετάφραση (ἀπὸ τὸν Hermanus Alemanus στὸ Toledo τὸν 13ο αἰῶνα) πρόλογο τῶν σχολίων στὴν *Ρητορικὴ* τοῦ al-Fārābī βασίζεται ἡ Frédérique Woerther (*La Rhétorique d'Aristote comme moyen de diffusion des idées politiques aristotéliciennes dans la philosophie politique arabe: les Didascalía in Rethoricam ex glosa Alfarabii*, σσ. 49-71) ἡ ὁποία ἀνιχνεύει πῶς ὁ ἄραβας φιλόσοφος ἀναπτύσσει τὴν δική του θεωρία περὶ πολιτικῆς, πάντα στὰ ἴχνη τοῦ νεοπλατωνικοῦ ἀριστοτελισμοῦ.

Ἡ μελέτη τοῦ Jules Janssens (*Ibn Bājja and Aristotle's Political Thought*, σσ. 73-95) ἐξετάζει τὴν πολιτικὴ σκέψη ἑνὸς ἄλλου ἀνδαλουσιανοῦ, λίγο παλαιότερου τοῦ Ἀβερρόη, τοῦ πολυμαθοῦς Ibn Bājja (περ. 1085-1138), γνωστοῦ

2. Κάτι ἀνάλογο δηλαδὴ μὲ τὴν περίπτωση τῶν νεοπλατωνικῶν σχολιαστῶν τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅπως εἶχε ἐπισημάνει ὁ R.R. SORABJI, *The Ancient Commentators on Aristotle*, στὸν τόμο *Aristotle transformed. The Ancient Commentators and their Influence*, Ithaca 1990, 1-30.

3. Εἶναι ἀπαραίτητη μιὰ διόρθωση στὴν σημ. 6 τῆς σελ. 19: Elizabeth Jeffreys ἀντὶ Jeffries.

στην Δύση με την λατινοποιημένη μορφή του ὀνόματός του «Avenpace», ὁ ὁποῖος βασίζεται ἀρκετὰ στὰ Ἡθικὰ Νικομάχεια γιὰ νὰ διαμορφώσει τὶς δικές του ἀπόψεις.

Τέλος ὁ N. Peter Joosse (*Between Enigma and Paradigm: The Reception of Aristotle's *Politica* in the Near East: The Arabic and Syriac-Aramaic Traditions*, σσ. 97-120) ἐπιχειρεῖ νὰ ἀνιχνεύσει ἐπιδράσεις τῶν ἰδίων τῶν *Πολιτικῶν* στὴν ἀραβικὴ καὶ συριακὴ-ἀραμαϊκὴ παράδοση, διερευνώντας συγχρόνως καὶ ἄλλες παραμέτρους τοῦ προβλήματος τῆς διάδοσης τῶν ἀριστοτελικῶν πολιτικῶν θεωριῶν γενικότερα στὴν Ἑγγύς Ἀνατολή.

Τὸ ἄρθρο τοῦ Ἀ. Καλδέλλη (*Aristotle's Politics in Byzantium*, σσ. 121-143) ἀναφέρεται διαχρονικὰ στὴν ἀπὴχηση τῶν *Πολιτικῶν* στοὺς Βυζαντινοὺς· ἂν καὶ τὸ κείμενο ἔχει διαδοθεῖ σὲ πολὺ λιγότερα χειρόγραφα ἀπὸ ὅ, τι ἄλλα κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλη, ὡστόσο ἀρκετοὶ λόγιοι τῆς περιόδου -μεταξὺ τῶν ὁποίων αὐτοκράτορες ὅπως ὁ Ἰουλιανὸς καὶ ὁ Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις καὶ ἀνώτεροι κρατικοὶ ἀξιωματοῦχοι ὅπως ὁ Θεμιστιος καὶ ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης- δὲν τὸ ἀγνοοῦσαν καὶ ἡ ἐπίδρασή του ἦταν σημαντικὴ γιὰ τὴν διαμόρφωση τῶν πολιτικῶν θεωριῶν τους⁴.

Οἱ δύο τελευταῖες συμβολές ἐπικεντρώνονται στὴν ἐβραϊκὴ παράδοση. Τὸ ἄρθρο τοῦ A. Melamed (*Aristotle's Politics in Medieval and Renaissance Jewish Political Thought*, σσ. 145-186) ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη καὶ ἐπαυξημένη ἀγγλικὴ μετάφραση παλαιότερου ἄρθρου τοῦ ἴδιου, ποὺ εἶχε δημοσιευθεῖ στὰ ἐβραϊκὰ τὸ

4. Στὴν ἄφθονη καὶ κατατοπιστικὴ βιβλιογραφία θὰ μπορούσαν νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ ἀκόλουθοι τίτλοι: στὴν σελ. 133, σημ. 27 γιὰ τὸν Δαβὶδ τὸν Ἀρμένιο ἢ μελέτη τοῦ Λ. ΜΠΕΝΑΚΗ, Δαβὶδ ὁ Ἀρμένιος καὶ ἡ παρουσία του στὰ ἔργα τῶν Βυζαντινῶν σχολιαστῶν τοῦ Ἀριστοτέλους, στό: *Ἀρετῆς Μνήμη. Ἀφιέρωμα εἰς μνήμην Κωνσταντίνου Ι. Βουρβέρη*, Ἀθήνα 1983, 279-290 [=ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία. Κείμενα καὶ Μελέτες*, Ἀθήνα 2002, 303-314]. Στὴν σελ. 135, σημ. 31 γιὰ τὸν Μιχαὴλ Ἐφέσου ὡς σχολιαστὴ τῶν *Ἡθικῶν Νικομαχείων* χρήσιμη θὰ ἦταν καὶ παραπομπὴ στὸ ἄρθρο τῆς Κ. ΓΕΡΩΔΙΑΚΟΝΟΥ, *Some Observations on Michael of Ephesus' Comments on Nicomachean Ethics X*, στο: C. BARBER - D. JENKINS, *Medieval Greek Commentaries on Aristotle's Nicomachean Ethics*, Leiden-Boston 2009, 197-201. Ἐπίσης γιὰ λόγους ἱστορικοὺς θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναφερθεῖ ὁ πλήρης τίτλος καὶ ἡ πρώτη δημοσίευση τοῦ ἄρθρου τοῦ Λ. ΜΠΕΝΑΚΗ, Ἀγνοήθηκε στὸ Βυζάντιο ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλους,; στό: *Φιλοσοφία καὶ πολιτικὴ. Πρακτικὰ Ἀ' Πανελληνίου Συνεδρίου Φιλοσοφίας* (Ἀθήνα, Μάϊος 1981), Ἀθήνα 1982, 230-236, ἀντὶ τῆς ἀπλῆς παραπομπῆς στὴν ἀνατύπωσή της στὸν τόμο ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία. Κείμενα καὶ Μελέτες*, 505-511, ὅπως συμβαίνει στὴν σ. 120 σημ. 1 καὶ σ. 135 σημ. 32.

1992⁵ διερευνώνται αναλυτικά οι αναφορές έβραίων στοχαστών του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης στις πολιτικές απόψεις του Άριστοτέλη, τις όποιες είχαν γνωρίσει, μέσω των μεταφράσεων από τα άραβικά, κυρίως των *Ήθικων Νικομαχείων* και της *Ρητορικής*. Ο μόνος που έπηρεάστηκε σημαντικά από τα *Πολιτικά* ήταν ο Isaac Abravanel (1437-1508), αλλά δέν υπάρχει συμφωνία στο έρώτημα αν και αυτός είχε άμεση πρόσβαση στο ίδιο το άριστοτελικό κείμενο, ή έμμεση, μέσω του συγγράμματος *De regno* του Θωμά Άκινάτη. Ο συγγραφέας τονίζει επίσης ότι το πρόβλημα της έπιρροής του δυτικού σχολαστικισμού στην έβραϊκή παράδοση χρειάζεται συστηματικότερη έρευνα, και έπισημαίνει ότι και σήμερα μεταξύ των συγχρόνων μελετητών του Άριστοτέλη στο Ίσραήλ το ένδιαφέρον για τα *Πολιτικά* δέν είναι τόσο έντονο και δέν έχει πραγματοποιηθεί ακόμα πλήρης μετάφραση του έργου.

Στο τελευταίο άρθρο της συλλογής ο Jean-Pierre Rothschild (*La contestation des fins de la politique selon Aristote chez quelques auteurs juifs du moyen áge tardif en Espagne*, σσ. 187-221) εξετάζει πώς αντιμετώπιζον και πώς προσεγγίζουν τις άριστοτελικές αντιλήψεις περι διακυβέρνησης ο Nissim της Girona (1320-1380), ο Hasdai Crescas (1340-1410), ο Joseph ben Shem Ton (1400-1455) και ο Isaac Abravanel (1437-1508). Οί τρεις πρώτοι βασίστηκαν κυρίως στα *Ήθικά Νικομάχεια*, ο τελευταίος, όπως έχει αναφερθεί και στο προηγούμενο άρθρο, ήταν περισσότερο έξοικειωμένος με τα ίδια τα *Πολιτικά*, μέσω πιθανότατα του Θωμά Άκινάτη. Και ο τόμος ολοκληρώνεται με σύντομο εύρετήριο (σσ. 223-226) άρχαίων και μεσαιωνικών συγγραφέων, καθώς και σύγχρονων μελετητών.

Συνολικά πρόκειται για χρησιμότατο βιβλίο, το όποιο διεισδύει σε θέματα πολύπλοκα, όπως είναι οι άλληλεπιδράσεις μεταξύ διαφόρων πολιτισμικών παραδόσεων, και διευκολύνει την παρακολούθηση της πορείας και τα στάδια διάδοσης των ιδεών. Έκτος από τα έργα των βασικών στοχαστών που αποτελούν το έπίκεντρο της έρευνας περιλαμβάνονται και αναφορές σε πάμπολλα παρεμφερή κείμενα, καθώς και πλουσιότατη βιβλιογραφία. Αναμφίβολα ο τόμος θα αποτελέσει βασικό βοήθημα για τούς άσχολούμενους με παρόμοια θέματα.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ

ΠΕ/ΕΙΕ

5. Στο περιοδικό *Pe'amim* 51 (1992), 27-69.